

ВИРОБИ КИЇВСЬКОГО ЗОЛОТАРЯ ІВАНА РАВИЧА (1677–1762) В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Вироби із золота та срібла з найдавніших часів були окрасою побуту людини. Твори ювелірного мистецтва, яке на Україні називалося золотарством, викликають великий інтерес у наших сучасників. Вироби українських золотарів відзначаються високими мистецькими якостями – вишуканістю форм, чудовим декоративним оздобленням. Вони свідчать про велику обдарованість і талановитість наших прашурів. До великих майстрів золотарського мистецтва належить Іван Равич, творчість якого засяяла в період кінця XVII – першої половини XVIII ст., коли риси барокового стилю особливо яскраво виступають в архітектурі, живописі, скульптурному різьбленні та художньому сріблі.

Народився він у 1677 р. в сім'ї київського міщанина Андрія Равича, жив на Подолі в приході церкви Миколи Притиски¹. Коли Равич ставав на шлях свідомого життя, Київ був найвизначнішим центром культури в Україні з високорозвиненим ремеслом і торгівлею. Місто посідало чільне місце по виробництву предметів з дорогоцінних металів. Все це сприяло розквіту великої обдарованості молодого митця. Равич був досить освіченою людиною для свого часу, добре знав кілька іноземних мов, писав латиною. Про широкий загальноосвітній і культурний рівень ювеліра свідчить той факт, що Києво-Печерська лавра доручила йому закупити за кордоном книги для монастирської бібліотеки (на жаль, бібліотека загинула під час пожежі 1718 р.)².

Невтомна творча праця, тісний зв'язок з ремісничим людом створили йому широку популярність. Равич кілька разів обирався членом київського магістрату. Будучи протягом тридцяти років лавником і райцею, він активно обстоював права рідного міста та інтереси його мешканців. Іван Равич неодноразово їздив у складі депутацій до Москви й Петербурга для вирішення різних питань, пов'язаних з порушеннями прав Києва³. Проте життєвий шлях золотаря визначила не громадська робота. Головним в його діяльності стало золотарське ремесло, якому він присвятив близько шістдесяти років життя.

На жаль, невідомо, в кого навчався золотарської справи великий майстер. Завдяки неабияким якостям і сумлінній праці він за короткий час блискуче опанував складну професію золотаря. Вже на 23 році життя Равич став одним з найпопулярніших майстрів в Україні⁴. Він був допитливим і вдумливим, знайомився з ювелірною справою в російських столицях та Німеччині (у 1740 р.)⁵. Все це позитивно позначилося на зростанні майстерності ювеліра. Але основою його творчого натхнення були художні традиції народу й золотарська спадщина вітчизняних майстрів. Саме це і був той ґрунт, на якому зросла й пишно розквітла оригінальна й самобутня творчість видатного митця.

Равич залишив по собі велику спадщину: у музеях України й Росії виявлено понад 60 пам'яток з його тавром або підписом⁶. Колекція ювелірної спадщини великого майстра у зібранні НМІУ складається з виробів, що належать до різних періодів життя ювеліра. Це дає змогу простежити весь творчий шлях Равича – від часу його становлення й розквіту. Київський золотар виготовляв найрізноманітніші вироби – срібний столовий посуд світського призначення, а також золоті і срібні предмети церковного вжитку.

Рис. 1. Блюдо. 1719 р. Київ. Майстер І. Равич.

Рис. 2. Зворотна сторона блюда із підписом власника.

Серед відомих виробів майстра найбільш раннім є блюдо (рис. 1, 2). Його виготовлено у формі шестипелюсткової розетки; воно мілке з гладким дном⁷. Поле бортів і дно блюда оздоблені рослинним орнаментом. Кругла форма предмета підказала майстрові замкнуту композицію. На дзеркалі дна вигравірувані дві розетки. У центрі поля розміщена маленька чотирихпелюсткова з акантового листя, що за формою схожа на пишно оздоблений чотирикінцевий рівнораменний хрест. Навколо неї – більша розетка, декор якої складає вінок з акантового листя та тиснених мотивів “кнорпельверку”, тобто хрящоподібного орнаменту, характерного для стилю раннього європейського бароко⁸. Весь простір навколо них – гладкий. Борти над дзеркалом підняті гладкою горизонтально відігнутою смугою. Їхні поля оздоблені широкою смугою карбованого “ложкового” орнаменту, який симетрично розходитьсь в протилежні боки від центру кожної пелюстки (сегменту), а поміж них розміщене стилізоване акантове листя. Декор бортів підкреслений хвилястою лінією від дзеркала дна та відігнутим зовнішнім

рантом. Для виконання рельєфних узорів майстер застосував техніку карбування та тиснення, яке передає пластичні форми, але відрізняється від карбування м'якістю рельєфу. Добре продумана композиція надає творові особливої виразності. В роботі відчувається неабиякий смак і вправна рука майстра, ім'я якого – Іван Равич. На ранті одного із сегментів позначене тавро золотаря у вигляді двох латинських літер “JR”, яким він позначав свої вироби, виготовлені на початку XVIII ст.⁹. На зворотній стороні блюда припаяні три ніжки, зроблені у вигляді морських коників з притиснутими до голів хвостами (рис. 3).

По колу дна – напис: “РОКУ Б[О]ЖОГО 1719 МАРТА 10 ДННА СІМЕОНЬ ШИРИПА ПРОТОПОПЬ КІЄВСКІЙ ВЛАСНОЄ МОС...”. У кінці напису вигравіруваний знак у вигляді символу безконечності (рис. 2). Манера письма та подачі літер набула характеру скоропису кінця XVII – початку XVIII ст. Для передачі напису використані літери кирилиці, латини, грецькі. Вкладні написи нерідко містять відомості

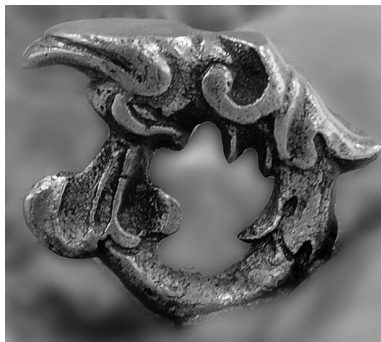

Рис. 3. Ніжка блюда, зроблена у вигляді морського коника.

про предмет та його власника, не менш важливі і цікаві, ніж архівні документи. Тоді експонат набуває значення історичного джерела. В даному випадку мова йде про священика Семена Ширипу – колишнього канцеляриста київського магістрату, який прийняв духовний сан і став намісником храму Миколи Доброго на Подолі. У XVIII ст. при церкві містився “шпиталь” – богадільня, звідки й назва церкви. Після пожежі 1718 р. він очолив відбудову храму й спорудження дзвіниці, яку 1781 р. перебудував (другий ярус) архітектор І.Г. Григорович-Барський¹⁰. Споруда збереглася до наших часів і розташована по вул. Покровській № 6. Ймовірно, що це блюдо було виготовлене талановитим золотарем на замовлення С. Ширипи і подароване останнім на момент відбудови храму у 1719 році. На сьогоднішній день виріб ювеліра є надбанням музею. Надійшов до колекції у занедбаному стані, ймовірно, із тієї ж церкви Миколи Доброго. Для надання експонату експозиційного вигляду багато

зусиль доклав умілий реставратор Національного науково-дослідного реставраційного центру України В.М. Голуб, який впродовж 1997–1999 років чистив поверхню, виправляв деформації предмета та поновив методом гальванопластики втрачені сегменти¹¹. Як результат – блюдо роботи золотаря І. Равича знаходиться на самому почесному місці музейної колекції, цей експонат є окрасою виставки – “Скарби музею”.

Рис. 4. Потир. Кінець XVII – поч. XVIII ст.
Київ. Майстер І. Равич.

Серед виробів Равича окрему групу становлять келихи (потир), призначені для червоного вина, яким причащаються духівництво та миряни під час таїнства євхаристії (причастя). Келихи дають чималий простір для творчої уяви майстра, великі можливості для створення форм, а разом з тим і орнаментальних прикрас. До ранніх виробів золотаря слід віднести потир, поверхня якого оброблена так, щоб з максимальною силою завучала краса відполірованого до блиску металу¹². Виріб оздоблений скромно і вишукано, метал використаний дуже економно. Потир має чітку й логічно завершену композицію (рис. 4). Його стрункий силует

підкреслюється правильно дібраними пропорціями. В ньому вирізняються своїми формами три головні частини – чаша, стержень із яблуком і сидес. Чаша мілка, круглої форми з гладкою поверхнею. В її оздобленні майстер досяг художньої виразності – світлотіньові ефекти карбованого металу уміло доповнив позолотою. Золочений медальйон круглої форми із глибоким внутрішнім змістом прикрашає її зовнішню гладку поверхню. У центрі поля розміщене традиційне для православних зображення – чотирикінцевий хрест із списом і тростиною, який супроводжують літери-ідіоми. У верхній частині, по обидві сторони довгої перекладини, ініціали імені Ісуса Христа,

позначені грецькими літерами: “IE XE” – слов’янський варіант короткого напису імені Христа “IC XC”. Напис “НИКА” – “ПЕРЕМОЖЕЦЬ”, розміщений між середньою перекладиною і Голгофою, символізує перемогу Ісуса Христа над пеклом і смертю. Ліворуч і праворуч хреста зображені знаряддя катувань Христа – тростина і копіє з губкою, відповідно позначені літерами “Т” і “К”. Під хрестом у вигляді невеликого пагорба зображена гора Голгофа. Ця техніка вимагала від майстра великого хисту, твердої руки і пильного ока. Тоненький пояс позолоти під вінчиком чаші підсилює кольоровий контраст. Яблуко, насаджене на високий і фігурний стержень, має форму сплющеної кулі, поверхня якої залишається гладкою. Верхній і нижній перехвати над яблуком виготовлені у формі “балясини”, поверхня яких карбована розташованими вповдовж так званими “ложками”. У місці з’єднання стержня і сидеса, золотарем прокладені допоміжні декоративні прикраси – уміло виготовлені чотири акантові листки, розташовані у вигляді рівностороннього чотирикінцевого хреста. Сидес високий, конусоподібної форми, яка надає йому стійкості. Має карбовану поверхню, розділену на три хвилеподібні яруси та дванадцять сегментів, що плавно розширюються до низу основи. Рант основи гладенький і випуклий. На ньому з зовнішньої сторони стоять два тавра. Одне – тавро майстра Івана Равича, позначене латинськими літерами “IR”. Інше – тавро, що вказує на пробу металу, має вигляд двозначної арабської цифри “12”. Ця проба означає, що в одиниці лігатурного металу міститься 50% срібла¹³. Витриманість пропорцій, стриманість орнаментальних прикрас надає потиру чітких і струнких форм. За композиційним і художнім вирішенням потир дуже близький до виробів XVII ст., позначений рисами готики та ренесансу, що дає підстави датувати виріб кінцем XVII – поч. XVIII ст.

За своїми формами й характером орнаментальних мотивів дещо відрізняється від попереднього наступний потир, який має більше спільних рис із виробами першої половини XVIII ст.¹⁴. Майстер знайшов гармонійні пропорції келиха. Виріб складається з таких головних частин, як чаша, яблуко і сидес (рис. 5). Чаша має дещо видовжені пропорції: вінця ледь розширені, денце заокруглене. Дві третини її зовнішньої поверхні заповнені суцільним карбованим декором, який складають три виразні овальні медальйони із зображеннями знаряддя

катувань Христа, взяті з євангельського канонічного сюжету *“Катування Господні”*¹⁵. Для посилення виразності сцен ювелір вдався до їх позолоти. Таким технічним прийомом українські золотарі користувалися ще з XVII ст.¹⁶. Простір між медальйонами заповнений рослинним орнаментом у вигляді акантових пагінів з ніжним листям та квітами, а поміж них вплетені горельєфні голівки ангелів. Вінчик карбованого кожуха прикрашений накладним орнаментальним ланцюжком із трилисника.

Седес конічний, шестигранний, на заокруглених сегментах розміщені круглі карбовані медальйони із зображенням цехів та їх виробів. Нижня опукла частина, що відділяється від сегментів східчастим золотим поясом, орнаментована рослинними пагонами, квітами, гронами плодів і голівками ангелів з розгорнутими крильцями. Чаша з седесом з’єднані стержнем, на який насаджене яблуко грушоподібної форми, подібної до церковних бань Києва та міст і сіл Придніпров’я. Його поверхня вкрита карбованим рослинним орнаментом у вигляді розлогого акантового листа. Краї седеса мають вигляд хвилястої золотої стрічки, на якій вигравірувано тавро майстра: *“JR”*, а також вкладний напис: *“СЕЙ КЕЛЕХЪ НАДАНИЙ ДО ХРАМУ*

БЛАГОВЕЩЕНИЯ ПРЕСВЯТОЙ БОГОРОДИЦЫ В СЕЛО ОСТАПОВКУ В РОК 1722”. Як правило, вкладні речі дарувалися у ті храми, які славились в Україні або мали б її прославити. Позначені на предметі написи й дати відображали важливі події: з історії вказаного храму або життя вкладника. В даному випадку келих можна розглядати і як ексклюзивний художній виріб церковного призначення майстра І. Равича, і як

Рис. 5. Потир-вклад до храму Благовіщення Пресвятої Богородиці села Остапівки (нині Менського р-ну, Чернігівської обл.). 1722 р. Майстер І. Равич.

цікаве історичне джерело, що розповідає про одну з православних святинь України-Гетьманщини у XVIII ст.

З давніх часів, ще до татаро-монгольського нашествя, існувала невеличка дерев'яна церква Благовіщення Пресвятої Богородиці у с. Остапівка Чернігівського князівства (тепер село Менського району Чернігівської області). За давніми переказами, вороги спалили у ній багато місцевих жителів, які шукали тут порятунку. Невідомо, коли церква відродилася. Подальша згадка про неї належить до 1654 р.¹⁷. Можливо, саме в цій церкві святили козацькі шаблі повстанці цього села, яке на той час входило до Березнянської сотні Чернігівського полку Війська Запорозького, коли виступали проти польських поневолювачів. За гетьмана І. Самойловича (1672–1687) священником храму був Лаврентій Пекилевський. Йому було видано гетьманський універсал, що закріплював за *“отцом Лаврентієм млин на р. Березной под Гусавкой”*¹⁸. Імовірно, отець Лаврентій ходив разом з козаками в походи, підтримуючи Словом Божим, а при потребі й шаблею дух козацький, коли користувався підтримкою самого гетьмана. У церкві Благовіщення зберігались євангелія київського друку 1712 і 1735 р. і більш ранні, московського друку Четї Мінеї 1704 та 1705 р. Престольним святом для храму визначили 25 березня. Сюди в цей весняний день приходило багато населення, люди заповнювали весь пагорб, берег річки, значну частину базарного майдану, що прилягав до церкви.

Храм Благовіщення відомий ще й тим, що тут, починаючи з 1722 р. (ця дата вказана у вкладному написі експонату), зберігалися метрики прочан: дати їхнього народження і смерті, хрестин і шлюбу. Очевидно, до цієї дати і був виготовлений келих з відповідними сюжетами про життя і смерть Ісуса Христа, викарбуваними на чаші. Цей церковний загс залишався в храмі десь до 30-х рр. XX ст.¹⁹. Подальша його доля невідома. Церкву зруйнували перед війною, цеглу використовували для будівництва колгоспних корівників і свинарників.

Сюжети нижньої частини потиру – седеса – із зображенням цехового спорядження реально відображають економічний розвиток села у XVIII ст.

Впродовж XVII – XVIII ст. на території Березнянської сотні бурхливо розвивалися ремесла. Були створені цехи шевців, кравців, кушнірів, ткачів, ковалів, столярів, теслярів, срібляників, малярів, гончарів, римарів, шапкарів, котлярів,

олійників, пивоварів, солодовників, бондарів, колісників, склярів, винокурів, коновалів. Імовірно, найбільш популярні та прибуткові цехи села і їхня продукція зображені у картушах шести сегментів седеса. Це цехи шевців, кравців, кушнірів, золотарів, столярів. Найбільшим цехом був шевський. Багато десятиліть сотенне містечко Березна тримало марку лівобережної столиці хромових чобіт. Вироби березнянських шевців були відомі на ярмарках багатьох міст не тільки України, а й Росії. Коли під час Кримської війни виникла потреба якнайшвидше взяти дружину Сосницького ополчення, березнянські шевці виготовили 4 тис. пар юхтових чобіт. Кравці пошили 1120 чемерок і стільки ж шароварів, а кушніри підготували для російського війська 12 тис. кожухів²⁰.

Неабиякий інтерес викликає так званий “старечий цех”, не схожий на інші. З ним пов’язана окрема історія церкви Благовіщення як храму милосердя і благодійництва.

З давніх-давен церква була не тільки місцем, де відправляли службу божу. Вона давала притулок людям знедоленим, покаліченим. Храми вважали своєю справою милосердя і благодійництво, утримували шпиталі та богадільні. За козацьких часів у семи полках Лівобережної України при церквах було 589 шпиталів. Більше половини з них (306) розташовувалися на території Чернігівського та Ніжинського полків. П’ять таких установ було в сотенному містечку Березні. Утримувалися вони коштом парафіян. Коли в Березні виникли ремісничі цехи, було одержано дозвіл і на “старечий цех”. Він об’єднував жебраків, калік, людей похилого віку, немічних. Шпиталь відкрив навіть шинок, прибутки з якого йшли на утримання знедолених. Шинок був заснований у 1682 р. коштом ктитора Благовіщенської церкви, існував багато років. Про нього, як про дивину, писали відомі історики. У 1882 р. в Харкові з нагоди 200-ліття благодійності в Україні історик П. Єфименко прочитав лекцію “Госпіталі в Малоросії”. У лекції згадувались і березинські шпиталі та “старечий цех” з шинком²¹.

Отже, цей невеликий за розмірами і скромний в художньому оформленні виріб золотаря І. Равича за своїм внутрішнім змістом є великим і величним. З одного боку, це поважний свідок історичного й духовного минулого України-Гетьманщини, з другого – орієнтир, взірць для історії майбутніх поколінь.

Рис. 6. Потир. Сер. XVIII ст.
Майстер І. Равич.

Гарні форми й соковитий рослинний орнамент має ще один келих роботи великого майстра²². Оглядаючи виріб, можна сказати, що І. Равич був надзвичайно вправним карбувальником (рис. 6). Буйні форми рослинного орнаменту у вигляді акантових розводів, соковиті бутони квітів, гірлянди плодів – яблук, груш, винограду, й химерна плетінка з стрічок та листя прикрашають головні складові частини келиха. Усе доведено до віртуозності. На чаші та сидесі орнаментальні прикраси доповнюють три голівки херувимів з чотирма крилами кожний. Виріб опрацьований чітко, виразно, невисоким рельєфом карбова-

ного малюнка. В обробці металу майстер поєднав світлу поверхню карбованого срібла з позолотою. На ранті основи позначено латинськими літерами “IR” – авторське тавро. За стилем і технікою виконання потир належить до 30–50-х рр. XVIII ст. – періоду творчого розквіту золотаря і розквіту стилю бароко в Україні. Равич кохався на рослинному орнаменті, любив оздоблювати речі буйними акантовими розводами з великими квітковими бутонами в завитках, гірляндами соковитих плодів тощо. Такі мотиви можна було взяти із заставок і кінцівок книг, що видавалися в багатьох друкарнях України. Ці мотиви зустрічаються і в оздобленні архітектурних пам’яток, зокрема на фасадах Успенського собору, Троїцької надбрамної та Хрестовоздвиженської церков, а також інших церков Києво-Печерської лаври. Таким чином, золотарство протягом усієї історії свого розвитку перебувало в тісному взаємозв’язку з іншими видами мистецтва, зазнавало постійного впливу з боку живопису, графіки, скульптури, архітектури.

Потир зберігся до нашого часу, але перебував у музейній колекції не в найкращому стані, а тому потребував реставрації. Завдяки умілим рукам О.О. Орищака – талановитого студента НАОМА (Національної Академії образотворчого мистецтва і архітектури). виріб засяяв знову²³. Відтепер, окрім дбайливо збережених позначень майстра-ювеліра XVIII ст., на виробі з'явилося ще одне – *“відновлення сегменту у 2005 році”* від майстра-реставратора.

Окрім виробів культового характеру, І. Равич виготовляв на замовлення столовий посуд, освітлювальні прилади та побутові прикраси. У 40-х рр. XVIII ст. майстер виготовив на замовлення два парні срібні стакани з гербом невідомого власника. Один з них зберігається в Палаті зброї Московського Кремля, другий є у зібранні нашого музею²⁴. Виріб невеликий, всередині гладенький, має циліндричну форму – звужену до низу та розширену до вінець (рис. 7). Вінчик ледь відігнутий, тоненький, профільований. Майстер знайшов оригінальне художнє вирішення оформлення виробу. Тулуб прикрашений трьома виразними овальними картушами, утвореними пишними завитками акантового листя. У центрі їх поля викарбувані: птах (орел), лев, а в третьому – гостроверха брама та дерево, ймовірно – герб власника або замовника виробу. Карбований малюнок пророблений чітко в усіх деталях. У цьому експонаті видно творчу фантазію автора у втіленні задуму. На дні позначені три клейма: перше – міське тавро “KIOV”, друге – тавро майстра – “IK”, окреслене латинськими літерами і третє – тавро, позначене двозначною арабською цифрою “84”, за якою лігатурний метал містить 87,5% срібла²⁵ (рис. 8). Цей виріб за своєю сутністю належить до вкладних цінностей. Між картушами в трьох місцях пунктиром зроблено напис: *“Пожертвовал*

Рис. 7. Стакан. 40-і рр. XVIII ст. Майстер І. Равич.

церкви...[не читається]...22 февреля 1854...”, який майже зітертий і читається складно. З напису дізнаємося, що невідомий благодійник із шляхетними намірами намагався зробити церкві коштовний дарунок – вклад, підтримавши таким чином один з православних храмів.

Рис. 8. Клейма, позначені на дні виробу.

На жаль, світського срібла від того часу збереглося дуже мало, проте навіть окремі зразки дають уявлення про їхній характер. Золотих і срібних речей культового призначення до нашого часу уціліло значно більше, ніж світських, оскільки вони були власністю церков і монастирських храмів. У церковних ризницях переховувались цілі колекції вкладних цінностей. Можливо, що золотарська спадщина І. Равича, яка, безперечно, мала історичну та художню цінність, була також вилучена з церковних святинь впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. за відповідними директивами тодішнього уряду і з часом стала надбанням музею.

Равич був не просто ремісником, а великим майстром своєї справи, мав тонкий художній смак і творчу фантазію. Був надзвичайно працьовитим і не полишав свого ремесла до останніх днів життя. Кожен виріб його колекції – своєрідна пам’ятка часу, зразок найвищого втілення творчого задуму славного київського золотаря. Робота, однак, не забезпечувала його матеріально. Він терпів нужду й помер у злиднях 1762 р.²⁶. Магістрат описав його рухоме й нерухоме майно й продав з прилюдних торгів. Проте виявилось, що вторгованих грошей не вистачило для покриття всіх боргів. Так сумно закінчилося життя одного з найвидатніших українських майстрів-золотарів, який вніс значний вклад в культурну спадщину свого народу.

Примітки

¹ ЦДІАУ. – Ф. – 127. – Оп. 1015. – Спр. 2, 1737 р. – Арк. 43.

² Петренко М. З. Українське золотарство. – К., 1970. – С. 104.

³ Андриевский А. Войтовство Ивана Сичевского в Киеве (1754 – 1766) // “Киевская старина”. – 1891. – Апрель. – С. 3.

- ⁴ Петренко М. З. Вказ. праця. – С. 105.
- ⁵ ЦДІАУ. – Ф. – 128. – Оп. 1. – Спр. 10, 1740 р. – Арк. 43.
- ⁶ Петренко М. З. Вказ. праця. – С. 105.
- ⁷ НМІУ. – МТ – 2327. – КВ – 18655.
- ⁸ Волковинська О. А. Художнє срібло Західної Європи XV – початку XX ст. // Музей історичних коштовностей України. – К., 2004. – С. 269.
- ⁹ Петренко М. З. Вказ. праця. – С. 44.
- ¹⁰ Попельницька О. О. Історична топографія київського Подолу XVII – I пол. XIX ст. – К., 2003. – С. 285.
- ¹¹ НМІУ. – Акт № 412 від 17. 11. 1997 р. передачі експоната МТ – 2327 на реставрацію.
- ¹² НМІУ. – МТ – 2252. – КВ – 18483.
- ¹³ Петренко М. З. Вказ. праця. – С. 45.
- ¹⁴ НМІУ. – РДМ – 928. – КВ – 18483.
- ¹⁵ Закон Божий. – М., 1989. – С. 206–210.
- ¹⁶ Полюшко Г. Розквіт українського золотарства в козацьку добу // Україна – козацька держава. – Фотоальбом. – К., 2007. – С. 889.
- ¹⁷ Корбач І. М. Де твої храми, Березна? // [www.gorod.cn.ua / print / city_ 878. html.](http://www.gorod.cn.ua/print/city_878.html); [www.gorod.cn.ua. / print / city_ 883. html.](http://www.gorod.cn.ua/print/city_883.html)
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Корбач І.М. Вказ. праця.
- ²⁰ Berезna. ucoz. ua. // Index 0–2.
- ²¹ Корбач І.М. Вказ. праця.
- ²² НМІУ. – МТ – 2286. – КВ – 18543.
- ²³ НМІУ. Акт № 4461 від 24.11. 2003 року передачі експоната МТ – 2286 на реставрацію.
- ²⁴ НМІУ. – РДМ – 1402. – КВ – 16512.
- ²⁵ Петренко М. З. Вказ. праця. – С. 46.
- ²⁶ ЦДІАУ. – Ф. – 128. – Оп. 1. – Спр. 233, 1762 р., – Арк. 2.